

Міністерство освіти та науки України

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-
ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ

Кафедра економічної теорії і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

по курсу

«Основи економічної теорії»

Харків 2005

ПЛАН

Тема 1: Предмет курсу «Основи економічної теорії»

Тема 2: Методологія економічної теорії: методи пізнання, категорії, закони та моделі

Тема 3: Функції економічної теорії

Тема 4: Економічна політика держави. Економічна теорія та право

Тема 5: Зародження економічних ідей та їх основні представники

Тема 6: Меркантилізм, класична політична економія, марксистська політична економія

Тема 7: Основні напрями сучасної економічної науки

Тема 8: Інституціоналізм та його основні напрями

Тема 9: Розвиток економічної думки в Україні

Тема 1: Предмет курсу «Основи економічної теорії»

Економічна теорія - багатопланова суспільна теоретична наука, яка послідовно протягом всього свого існування набула цілісної системи наукових поглядів та уявлень про економічне життя суспільства, закономірності розвитку народного господарства, його суб'єктів в умовах ринкових відносин. Економічна теорія, як і всі науки, має свої об'єкт дослідження та предмет вивчення, які в процесі розвитку господарської діяльності людини та суспільства постійно набувають нових характерних рис і особливостей. Людина виступає активним учасником і суб'єктом економічного життя суспільства, виробником матеріальних благ, які необхідні для задоволення її потреб та інтересів. Згодом виникають нові потреби, забезпечити які можна лише шляхом організації ефективної діяльності в рамках сім'ї, колективу, фірми, підприємства, галузі, регіону, країни або всього світу. Тому економічна теорія має складний предмет, що постійно формується та розвивається.

Існує багато визначень економічної науки та її предмета: економіка (IV—III ст. до н.е.) — це економічні погляди на мистецтво ведення домашнього господарства; політична економія (XVII—XX ст.) — наука, що вивчає економічні відносини, які виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання; економіко (XIX—XX ст.) — наука про ефективне використання обмежених ресурсів з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини та суспільства. Сучасне розуміння терміна «економічна наука» охоплює визначення таких елементів її предмета: господарська діяльність; закономірності розвитку економічних систем; відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ; відно-сини власності та ринку; використання людьми рідкісних чи обмежених ресурсів для виробництва різних товарів і послуг та розподіл їх між членами суспільства з метою задоволення їхніх потреб; механізми розв'язання головних економічних проблем (що, як, для кого, скільки виробляти і здатність економічної системи до реформування) та ін. Визначення цих елементів предмета економічної теорії перебувають у взаємозв'язку, доповнюють один одного і відображають різні сторони та проблеми економічного життя.

Предмет економічної теорії залежно від рівня дослідження економічних явищ і масштабу функціонування економіки має складну багаторясну структуру (рис. 1).

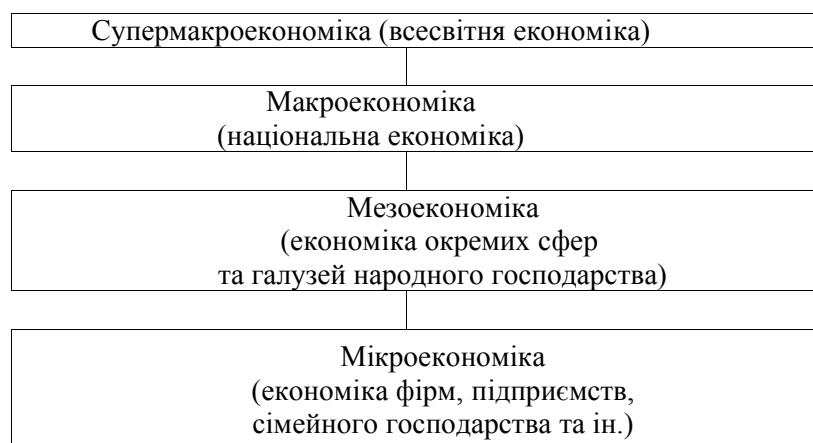

Рис. 1.

Об'єктом вивчення економічної теорії на рівні мікроеко-номіки виступає окремий економічний суб'єкт - господарська діяльність людини, сім'ї, фірми, підприємства, яка є конкретною і доступною для сприйняття.

Об'єкт вивчення макроекономіки - національна економіка як єдине ціле. Її предмет має комплексний, узагальнений, агрегований характер, потребує глибокого наукового дослідження та державного регулювання.

Економіка має галузі народного господарства, проміжні системи та комплекси (воєнно-промисловий, агропромисловий, енергетичний та ін.), які становлять мезоекономіку.

Економічна теорія вивчає економічні явища і процеси також на рівні міжнародної економіки як системи світового господарства, міжнародних економічних відносин та зв'язків, тобто супермакроекономіку.

Усі ці рівні економіки є складовими економічної теорії, перебувають у взаємозв'язку, доповнюють один одного та сприяють вивченню її предмета.

Економічну теорію залежно від сфери застосування поділяють на позитивну і нормативну. Позитивна економічна теорія пізнає та прогнозує об'єктивні економічні явища, формує цілісну систему наукових поглядів, гіпотез та концепцій. Економічна теорія як навчальна дисципліна взагалі має позитивний характер. Вчений-економіст, досліджуючи факти господарського життя, констатує стан економіки, формулює характерні риси, пояснює їх природу та зміст, робить висновки про майбутнє її розвитку.

Нормативна економічна теорія - це наука про раціональну поведінку людей і діяльність економічних інститутів. Вона покликана відповідати на запитання про те, що слід робити, що має бути, як діяти, щоб досягти бажаних кінцевих результатів, що треба мати.

Економічна теорія як теоретична наука і навчальна дисципліна містить позитивні висновки й узагальнення, але практика господарювання, особливо на рівні макроекономіки, потребує конкретних рекомендацій, нормативних вказівок про те, як зменшити дефіцит державного бюджету, рівень інфляції, як подолати кризу та ін.

Обидва ці напрями застосування економічної теорії мають працювати ефективно і сприяти вивченню її предмета та формуванню у людини економічного мислення, ринкової економічної поведінки.

Економічне мислення у людини формується у процесі її діяльності як суб'єкта господарського життя і набуття знань про економічні поняття, явища та закони. Економічне мислення - це процес відображення, відтворення свідомості людей, їх економічних відносин у формі уявлень, понять, теорій або засвоєння людьми набутих суспільством економічних знань, перероблення інформації. Тому економічне мислення є двох типів: буденне та наукове.

Буденне економічне мислення - це мислення людини на рівні її життєвого досвіду, практики виробництва та споживання товарів. Як правило, воно має суб'єктивний, поверховий, однобічний характер і може супроводжуватися низькою результативністю. Таке мислення особливо неприпустиме для керівників макроекономіки.

Наукове економічне мислення — це мислення людини, яка опанувала набути суспільством і економічною наукою знання та їх реалізацію на професійному рівні з використанням понятійного, категоріального апарату. Людина, яка має наукове мислення, пізнає всі ланки розвитку економіки, об'єктивно оцінює економічну дійсність і свідомо користується системою наукових економічних категорій, концепцій та законів.

Економічне мислення дає можливість суб'єктам економіки більш свідомо реалізовувати свої здібності, ціннісні орієнтири, ефективну економічну поведінку.

Економічна поведінка - це певні вчинки суб'єкта економіки, його діяння стосовно навколишнього середовища, реакція на конкретні цілі, цінності та завдання. Економічна поведінка суб'єктів ринкової економіки має керуватися відкритими економічною наукою принципами обмеженості (рідкісності) ресурсів, необмеженості потреб, альтернативності та свободи економічного вибору.

Розвиток економіки потребує ресурсів (матеріальних, людських, природних, інвестиційних), які мають властивість бути обмеженими, по-перше, природою або територією країни; по-друге, неможливістю їх відтворення; по-третє, зростанням кількості населення, виробництва товарів та послуг, необмеженим збільшенням різноманітності, кількості та рівнів потреб. Обмеженість ресурсів, постійна потреба в них для виробництва матеріальних благ та послуг зумовлюють необхідність вибору шляхів раціонального,

результативного використання цих ресурсів, тобто досягнення ефективності. Економічна ефективність як мета діяльності потребує урахування зв'язку між кількістю рідкісних ресурсів, потрібних для виробництва (витрат), і отриманими результатами (випуском).

Ефективність економічної діяльності має місце, коли витрати зменшуються або є незмінними при зростанні обсягу випуску потрібних матеріальних благ. Отже, характерною рисою економічної поведінки всіх суб'єктів господарського життя є їх діяльність щодо ефективного використання рідкісних ресурсів для задоволення потреб.

Обмеженість ресурсів гостро відчувають людина та суспільство, бо економічні потреби постійно зростають. Економічна теорія вивчає потреби, які є рушійним мотивом діяльності людини щодо ліквідації нестатків у чомусь. Поняття потреби означає особливий психологічний стан людини, усвідомлення умов, необхідних для життя. Щоб жити, люди повинні виробляти матеріальні блага, обмінювати їх і задовольняти не тільки свої фізіологічні потреби (в їжі, одязі, житлі, відпочинку тощо), а й потреби, обумовлені їх становищем у даному соціальному оточенні (в освіті, культурі, спорті та ін.).

Потреби класифікують на певні види залежно від критеріїв:

- за суб'єктом — індивідуальні, групові, колективні, суспільні;
- за об'єктом — матеріальні, духовні, культурні тощо;
- за сферою діяльності — у труді, відпочинку та ін.;
- за ступенем реалізації: абсолютні (зумовлені сучасним рівнем розвитку світової економіки), дійсні (які відповідають рівню розвитку економіки певної країни), платоспроможні (які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін);
- за значущістю — первинні (фізіологічні, потреби у безпеці та захищеності) і вторинні (інтелектуальні, соціальні).

Економічні потреби — це частина людських потреб, для задоволення яких необхідні виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг. Існування людини тісно пов'язано з задоволенням усіх потреб, але насамперед первинних, матеріальних (у їжі, воді, повітрі тощо). Економіка розвинутих країн створює економічний потенціал, що дає можливість задовольнити потреби вищого рівня (інтелектуальні), які є необмеженими.

Необмеженість економічних потреб означає, що їх неможливо повністю задовольнити, вони мають здатність збільшуватися і відтворюватися. Потреби тісно пов'язані з економічним інтересом, який виникає, коли задоволення потреби усвідомлюється як конкретна мета. Економічні інтереси виявляються у цілях та діях, спрямованих на задоволення потреб.

Людина (фірма, держава) не може мати все, що забажає, вона має вибирати з існуючих можливостей та приймати рішення про витрати рідкісних ресурсів для задоволення певної потреби. Наприклад, економіка не може збільшити виробництво якогось конкретного блага, якщо не відмовиться від іншого. Тому розвиток економіки пов'язаний з вибором найраціональнішого використання рідкісних ресурсів та задоволення потреб.

Альтернатива — це вибір одного рішення (варіанта) з двох можливих, що виключають один одного. Альтернативний вибір в економіці має супроводжуватись ефективністю виробництва та зростанням рівня задоволення потреб. Наприклад, розвиток економіки можна забезпечити, виробляючи з металу, як обмеженого ресурсу, гармати чи верстати. Якщо виробляти гармати, бракуватиме металу на виробництво верстатів. Тому уряд має зробити правильний альтернативний вибір між цими виробництвами. Оптимальний вибір забезпечить зростання вигоди та зниження витрат.

Альтернативність вибору супроводжується альтернативністю витрат, що пов'язані з втратою виробництва тих товарів, які можна було б виробити з використаних ресурсів.

Тема 2: Методологія економічної теорії: методи пізнання, категорії, закони та моделі

Методологія економічної теорії — це сукупність методів пізнання економічних явищ і процесів, категорій і законів.

Метод — система засобів, заходів, підходів та шляхів, за допомогою яких здійснюється пізнання категорій, законів та тенденцій господарського життя. Який предмет науки, такий і його метод дослідження: предмет породжує особливості методу, а метод виробляє інструментарій пізнання, за допомогою якого економісти проникають у сутність економічних явищ і процесів, формулюють поняття, відкривають нові закони, особливості розвитку суспільного виробництва, формуючи предмет економічної теорії.

Метод економічної теорії використовує досягнення багатьох наук (формальної логіки, філософії, статистики, історії, математики) і виробляє свої засоби вивчення господарського життя.

Які характеристики, засоби і способи притаманні методу економічної теорії?

Метод економічної теорії може мати суб'єктивний чи об'єктивний характер. Суб'єктивний підхід означає, що вчений вивчає економічні явища, робить висновки та оцінює їх з позиції своїх інтересів і переконань. За допомогою такого методу, як правило, економіку досліджують однобічно, висновки та теорії перекручуються. Застосування об'єктивного методу означає, що вчений використовує наукові засоби та підходи, всебічно, неупереджено досліджує економічні явища та процеси. Економісти повинні вивчати господарське життя за допомогою наукового інструментарію.

В економічній теорії широко застосовують системний метод, який передбачає розгляд кожного економічного явища як системи. Цілісність є важливим елементом системного підходу, що потребує досліджувати окремі складові елементи будь-якого явища, вивчення внутрішніх зв'язків між цими елементами та підсистемами, виявлення загальної мети системи. Дослідник має встановити сутність, місце і роль кожного елемента системи, їх взаємозв'язки. Останні бувають: координаційними (визначають узгодженість і місце структурних елементів системи); субординаційними (вказують на супідрядний зв'язок елементів системи); генетичними (вказують на зв'язок елемента з історією розвитку системи). Кожному економічному явищу (товар, гроші, засоби виробництва, ринок та ін.) властиві свої внутрішні, істотні ознаки та системні, інтеграційні особливості, які є результатом взаємодії елементів цього системного явища.

Аналіз - метод наукового пізнання, оснований на поділі цілого на складові частини, елементи, що дає змогу проникнути у сутність цього явища.

Синтез — метод, який полягає в об'єднанні пізнаних внутрішніх взаємопов'язаних між собою елементів явища в єдине ціле.

Індукція — це метод пізнання, що ґрунтується на формуванні умовиводів від частини до цілого або принципів із фактів. Цей метод передбачає, що вивчення будь-якої проблеми починається з набуття фактів, які потім систематизують та аналізують таким чином, щоб можна було зробити узагальнення, тобто з початкових знань отримати висновок про загальне. Застосування індукції може призвести до неповного висновку, адже цей метод не може чітко обґрунтувати загальне, бо виходить тільки з частини.

Дедуція — метод дослідження, що ґрунтується на умовиводах від цілого до його частини. Він дає можливість висунути гіпотезу, тобто науково обґрунтоване припущення про природу, структуру або закономірність розвитку явища, процесу.

Метод наукової абстракції полягає у виокремленні найістотніших характеристик процесу, виключенні з вивчення всього другорядного, випадкового для розкриття його внутрішніх, сталих зв'язків, дійсної тенденції руху. За допомогою цього методу обґрунтовують економічні категорії і закони, які мають конкретні вияви. Метод абстракції органічно пов'язаний з поняттям конкретного, тобто цілісного об'єкта в єдності його різних сторін, властивостей, рис. Процес пізнання з урахуванням єдності абстрактного і конкретного припускає рух думки від конкретного до абстрактного і від абстрактного до

конкретного, але вже вивченого.

В економічній теорії використовують також *метод поєднання логічного та історичного підходів*, який передбачає необхідність пізнання економічних явищ з моменту їх виникнення, у процесі розвитку і зникнення, відкриття якісно нових форм виявлення. Логічне та історичне доповнюють один одного і дають змогу всебічно досліджувати економічні явища.

Економісти широко використовують *якісний і кількісний аналізи*. Якісний підхід застосовується переважно при характеристиці сутності економічних категорій та законів. Наприклад, якісною стороною товару виступає його споживна вартість, а кількісною — вартість. Кількісний підхід дозволяє виявити речовий зміст, при цьому застосовуються засоби математики, статистики. Наприклад, при дослідженні категорії «робоча сила» виявляємо її якісну сторону — здатність до праці, а потім і кількісну — кількість самої робочої сили. Математичний і статистичний методи аналізу дають можливість проникнути у зміст економічних явищ тільки тоді, коли вони тісно пов'язані з якісним підходом.

На сучасному етапі розвитку економічної науки і практики господарювання можливо створення моделей та експериментів. *Економічна модель* — це абстрактна теоретична конструкція, формалізований опис економічного явища, структура якого визначається об'єктивними властивостями об'єкта і суб'єктивними цілями дослідження. Відомі величини, які дослідник вводить у модель у готовому вигляді, називають екзогенними; величини, що виникають у рамках моделі при вирішенні певного завдання, — ендегенними. Моделі відображають економічне життя, виступають механізмом умовного відтворення і слугують для перетворення його відповідно до цілей дослідження. В економічній теорії моделі використовують за допомогою графіків при вивченні мікро- і макро-економіки.

Економічний експеримент — це штучне відтворення економічного явища або процесу з метою вивчення їх у найсприятливіших умовах та подальшого практичного змінювання.

Економічні експерименти дають змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових рекомендацій.

Критерієм правильності теоретичних висновків виступає практика, яка може визначити достовірність або помилковість обґрунтованих дослідником теоретичних понять. Процес пізнання предмета економічної теорії передбачає розгляд різних законів і категорій.

Економічний закон виявляє загальні, об'єктивні, необхідні, сталі причинно-наслідкові зв'язки між економічними категоріями, явищами та процесами. Як і закони природи, економічні закони мають об'єктивний характер. Але вони виникають, розвиваються і діють лише у процесі економічної діяльності людей, тобто мають історичний характер.

Розрізняють економічні закони найзагальніші, загальні та специфічні, які діють разом і створюють цілісну систему економічних законів. *Найзагальніші економічні закони* діють у всіх економічних системах (закон економії часу, підвищення потреб); *загальні закони* — лише у кількох економічних системах (закони товарного виробництва). *Специфічні закони* є характерними для певної економічної системи та окремої її сфери (закони додаткової вартості, монопольного прибутку).

Поняття, які відображають в узагальненому вигляді умови або сторони економічного життя суспільства, називають *економічними категоріями* (товар, гроші, вартість, прибуток, заробітна плата, витрати). Економічні категорії більш мінливі, ніж економічні закони, тобто з розвитком виробничих відносин, продуктивних сил відбувається процес трансформації кожної категорії та всього категоріального апарату економічної теорії.

Тема 3: Функції економічної теорії

Економічна теорія посідає особливе місце в системі економічних наук. Вона є теоретичною основою галузевих (економіка транспорту, промисловості, сільського господарства та ін.), функціональних (економіка фінансів, статистика, економіка праці тощо) наук, а також наук, що перебувають на межі різних галузей знань (економічна географія, менеджмент, демографія, маркетинг та ін.).

Економічна теорія як наука виконує низку функцій — пізнавальну, практичну й методологічну, а як навчальна дисципліна — ще й виховну функцію.

Пізнавальна функція економічної теорії полягає в тому, що вона вивчає і пояснює істотні риси, закономірності та зв'язки господарського життя. Економічна теорія відкриває нові економічні процеси і явища, розвиває свій категоріальний апарат, систематизує економічні знання та узагальнює конкретні факти розвитку економіки.

Крім того, вона опрацьовує науково обґрунтовані рекомендації для ефективної практичної діяльності всіх суб'єктів сфери економіки, тобто виконує *практичну функцію*.

Методологічна функція економічної теорії полягає в тому, що вона є базою, фундаментальною основою системи конкретних економічних наук.

Реалізація *виховної функції* економічної теорії ґрунтується на необхідності формування у кожної людини економічного мислення та економічної поведінки. Вивчаючи економічну теорію, людина поліпшує свої досягнення у професійній діяльності, свідоміше реагує на всі вияви господарського життя, стає активним суб'єктом перетворень в економіці суспільства.

Економічна теорія, виконуючи свої функції, відповідає на запитання про те, що і чому відбувається в економіці, і справляє важливий вплив на економічну політику держави та розвиток права.

Тема 4: Економічна політика держави. Економічна теорія та право

Економічна теорія вивчає економічні явища і процеси, виявляє закономірності та тенденції розвитку економіки, дає рекомендації державі (уряду) про шляхи її вдосконалення. Держава розробляє програми економічних заходів, які мають забезпечити досягнення певних цілей та завдань: стабілізацію та економічне зростання, повну та ефективну зайнятість, соціальний захист населення, розвиток і вдосконалення ринкових відносин.

Економічна політика - це система економічних заходів держави, які мають розроблятися на основі врахування досягнень світової економічної науки, наявних ресурсів та специфічних умов економічного розвитку, кон'юнктури ринку. Вона має сприяти економічному розвитку країни, підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, запобігати всім виявам тіньової економіки, кризовим явищам.

Економічна політика держави - це взаємопов'язана сукупність довгострокових і поточних економічних цілей, які спрямовані на формування таких її складових: соціальна, структурна, інвестиційна, приватизаційна, аграрна, науково-технічна, цінова, зовнішньоекономічна та ін. Вона вирішує питання про те, *що треба робити*, щоб досягти певних економічних цілей.

Економічна політика виступає сполучною ланкою між економічною теорією і правом, забезпечує їх зв'язок. Право, юридичні закони взаємодіють з економікою як об'єктом вивчення економічної теорії через формування економічної політики держави, що має будуватися на основі принципу верховенства права та інтересів народу, створювати програми стабілізації та економічного зростання.

Право встановлює загальні правила поведінки суб'єктів ринкових відносин, регламентує їх дії за допомогою державного законодавства, яке містить правові норми, що захищають інтереси певних груп населення і самої держави. Характер правових норм визначається державною політикою, яка здатна швидше реагувати на зміни в економіці.

Законодавство закріплює економіко-правові відносини, надає їм силу й авторитет закону, створює механізм для реалізації економічної політики держави. Щоб законодавство не обмежувало розвиток ринкових відносин, воно має бути ефективним та стабільним, тобто діяти протягом тривалого часу.

Право - це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що санкціонуються та охороняються державою. Сьогодні воно виступає активним чинником реформування економіки України.

Нерівновага між економікою і правом означає, що юридичні закони випереджають рівень економіки і намагаються регламентувати відсутні на практиці економічні та правові відносини, що яскраво виявляється в посиленні негативних явищ у суспільстві. Тому в цьому співвідношенні доцільно досягати рівноваги за рахунок ефективного розвитку економіки і права. Це сприятиме формуванню таких правових відносин, які відповідатимуть функціонуючим економічним процесам і сприятимуть зростанню у населення економічного та правового мислення, набуттю людиною нових правил і норм поведінки. При цьому витрати на реалізацію нових юридичних законів мають знижуватися, що сприятиме зростанню ефективності економічної політики.

Тема 5: Зародження економічних ідей та їх основні представники

Економічна теорія як наука пройшла довгий шлях розвитку. Економічна думка зародилася в далекій давнині. Спочатку економічні погляди не виділяли у спеціальну галузь знань, вони були складовою єдиної неподільної науки. Разом з розвитком людського суспільства, матеріального виробництва поступово набувалися досвід і вміння виготовлення різних видів продукції. Ці знання зберігалися та передавалися від покоління до покоління у вигляді навичок, звичаїв, заповідей та правил поведінки.

Економічні ідеї дістали відображення в єгипетських папірусах, збірках законів вавилонського царя Хаммурапі, давньоіндійських ведах. У Китаї поширилося конфуціанство, економічні погляди якого виклав Менцзи (372—329 до н.е.), який захищав селянське землеволодіння.

Мислителі Стародавньої Греції та Стародавнього Риму намагалися визначити принципи й методи організації управління господарством рабовласників. Вчення про його організацію називали економією, а вчення про управління державою - політикою. Наприклад, Ксенофонт (430 - 355 до н.е.) у своїй праці «Економікос» визначав економію як науку про збагачення господарства. Він високо оцінював гроші як концентроване багатство і засіб обігу.

Філософ Платон (427 - 347 до н.е.) у своїх творах висунув концепцію про ідеальну державу, в якій існує єдність інтересів усіх станів.

Вершиною економічної думки Стародавньої Греції були твори Арістотеля (384 - 322 до н.е.). Своє економічне вчення він розвивав виходячи з передумови, що рабство є природним явищем і завжди має бути основою суспільного виробництва.

Оскільки в Стародавній Греції існувало товарне виробництво, Арістотель досліджував товарно-грошові відносини і зробив це досконаліше, ніж інші античні мислителі. Він розрізняв простий товарообіг та обіг грошей, рух грошей як засобу обігу та їх рух як грошового капіталу. Вперше у світовій літературі він вказав на відмінності між споживною вартістю та вартістю товару. За грошима Арістотель визнавав лише дві функції - міри вартості та засобу обігу.

Арістотель поділяв багатство на два види: 1) як сукупність споживних вартостей; 2) як нагромадження грошей, золота та срібла. Перший вид багатства він вважав природним, оскільки воно створюється у процесі виробничої діяльності людей. Другий вид багатства він назвав протиприродним, тому що воно виникає у процесі обігу. Відповідно до цього науку про багатство він поділяв на дві частини: економіку і хрематистику, тобто вміння «робити» гроші.

Значним внеском у розвиток економічного знання було римське право приватної власності, яке стало класичним для всієї історії і відіграло важливу роль у подальшому розвитку економічних відносин.

У середні віки, коли в усіх сферах життя панувала релігія, економічні ідеї розвивалися у межах церковних вчень під впливом політичних теорій та фантазій раннього утопічного соціалізму.

У цей період переважали феодальні економічні відносини. Вони характеризувалися наявністю двох основних класів — феодалів і селян. Тому економічні вчення представників класу феодалів були спрямовані на узурпацію селянських земель і виправдання феодальної організації господарства. Представники ж селянства обґрунтовували необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння та передачі землі селянам.

Тема 6: Меркантилізм, класична політична економія, марксистська політична економія

Економічна теорія як самостійна наука виникла в XVII ст. - у період становлення капіталістичного способу виробництва та формування національного ринку. Тоді ж з'явився і термін «політична економія» (від грец. *πολιτικοῦ* - суспільний, *οἶκος* - господарство і *νόμος* - закон, тобто закони суспільного господарства).

Капіталістичні відносини виникли спочатку в торгівлі. Тому першою школою буржуазної політичної економії був меркантилізм. Меркантилізм (від італ. *merkante* - купець) - економічне вчення епохи первісного нагромадження капіталу, що виникло в останній третині XV ст. і відображало інтереси торгової буржуазії. Багатство ототожнювалося з грошима, золотом, сріблом. Меркантилісти стверджували, що джерелом збагачення є зовнішня торгівля, а тому дослідженню підлягає лише сфера обігу.

Меркантилізм у своєму історичному розвитку пройшов два етапи. На ранньому етапі (XV - початок XVI ст.) він виступав у вигляді монетаризму, для якого характерною була ідеалізація золота та срібла як єдиної форми багатства. Його представники (V. Стаффорд в Англії, Г. Ска-руффі в Італії, Ж. Боден у Франції, О. Ордін-Нащокін в Росії та ін.) висунули теорію «грошового балансу», згідно з якою заборонялося вивезення грошей, золота та срібла з країни, встановлювалися високі мита на ввезення товарів.

З середини XVI ст., коли торгівля різко зросла, а контроль за нею став малоєфективним, виявилася повна неспроможність монетаризму.

Пізній (або зрілий) меркантилізм виник у другій половині XVI ст. і досяг розквіту в середині XVII ст. Його представниками були Т. Мен і С. Фортрей в Англії, А. Монкретєн і Ж. Кольбер у Франції, Б. Давантазі й А. Серра в Італії, І. Посошков і В. Татищев у Росії, Ф. Прокопович в Україні.

Пізні меркантилісти опрацювали теорію «торговельного балансу» і пропонували створити сприятливіші умови для розвитку торгівлі своїх країн з використанням переважно економічних чинників.

У цілому ж меркантилізм був історично прогресивною теорією, яка сприяла розвитку продуктивних сил, товарно-грошових відносин, та первісному нагромадженню капіталу.

Накопичивши багатий фактичний матеріал щодо внутрішньої та зовнішньої торгівлі, грошового обігу, цін тощо, меркантилізм створив передумови для виникнення та розвитку класичної політичної економії.

Класична політична економія надала економічній теорії дійсно наукового характеру. По-перше, вона відкрила реальне джерело багатства - процес виробництва. По-друге, економічна наука стала досліджувати господарську діяльність як систему, що охоплює виробництво, розподіл, обмін та споживання благ та послуг. По-третє, ця наука не обмежувалася описуванням економічних явищ і процесів, а перейшла до виявлення їхньої сутності та законів розвитку.

У класичній політичній економії утворилися дві школи: французька (фізіократи) та англійська.

Фізіократи (від грец. *φύσις* - природа і *ἄρχη* - влада, тобто влада природи) - представники одного з напрямів класичної політичної економії, що виник у Франції в середині XVIII ст. як реакція на меркантилізм. Засновник цього напрямку - Ф. Кене, видатні представники - А.-Р.-Ж. Тюр-го, П. С. Дюпон де Немур, В. Р. Мірабо. Крім Франції, теорію фізіократів розробляли також в Італії, Англії, Німеччині, Швеції, Польщі та інших країнах. Фізіократи критикували меркантилізм і вважали, що увага держави має бути зосереджена на створенні багатства із «утворів землі». Заслуга фізіократів полягає у тому, що вони перенесли дослідження про походження прибутку зі сфери обігу в сферу виробництва. Однак вони обмежили виробництво тільки галуззю землеробства.

Великим досягненням Ф. Кене було розроблення «Економічної таблиці» — першої спроби кількісного макроекономічного аналізу натуральних і грошових потоків

матеріальних цінностей у народному господарстві країни. В цілому вчення фізіократів було прогресивним для свого часу і відіграло значну роль у розвитку економічної науки. Деякі їхні ідеї зберігають своє значення і сьогодні: необхідність економічної свободи виробників і ринку, пріоритетна роль сільського господарства як основа економічного розвитку, секторний і галузевий аналізи суспільного продукту та його частин.

Англійська класична політична економія виникла у другій половині XVII ст. на мануфактурній стадії капіталізму. Її основоположниками були у. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо.

Головна праця у. Петті - «Трактат про податки та збори» (1662). Вершиною розвитку класичної політичної економії є твори А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) і Д. Рікардо «Початки політичної економії та оподаткування» (1817). Предметом економічної науки у класиків було виробництво матеріальних благ у всіх його галузях.

Досягнення англійської класичної політичної економії полягає в тому, що вона дала перше наукове визначення процесу функціонування капіталістичної системи господарства на стадії вільної конкуренції; обґрунтувала головний принцип розвитку цієї системи — обмеження втручання держави в економіку; розкрила механізм ринкового саморегулювання на основі вільних цін, що формувалися під впливом попиту і пропозиції («невидима рука» Сміта).

Видатною заслугою класиків є те, що вони створили і обґрунтували трудову теорію вартості, виступали за обмеження втручання держави в економіку, за свободу торгівлі. Вчення класиків містило низку важливих ідей про розвиток економічних систем. Це, наприклад, уявлення про суспільство як про живий організм (у. Петті), про здоровий та хворий стан суспільства (Ф. Кене), про первісне та сучасне суспільство (А. Сміт), про динаміку прибутків у буржуазному суспільстві (Д. Рікардо). В цілому класична школа політичної економії мала великий вплив на всю майбутню економічну думку. Вона була головним джерелом економічної теорії марксизму.

Марксизм виник у 40-х рр. XIX ст. як закономірне і логічне продовження трьох основних наукових течій: німецької класичної філософії, англійської класичної політичної економії та французького утопічного соціалізму. Економічне вчення К. Маркса і Ф. Енгельса ґрунтувалося на положенні про те, що продуктивні сили суспільства, які прогресують у своєму розвитку, набувають дедалі більш суспільного характеру, тобто можуть бути раціонально використані лише за колективних форм організації праці та виробництва.

У своїй фундаментальній праці «Капітал» (4 томи) К. Маркс розробив теорію додаткової вартості, згідно з якою обґрунтував непримиримість класової боротьби між капіталістами і найманими робітниками та необхідність соціальної революції і встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалізму.

Марксистська теорія була досить поширеною. При цьому в її трактовці склалося два основні напрями: реформістський та ортодоксальний. Представники реформізму (К. Каутський, Е. Бернштейн, Р. Гільфердінг та ін.), додержуючись у цілому соціалістичної ідеї, вважали за необхідне творчо розвивати теорію марксизму і вносити в неї поправки залежно від змін у розвитку капіталізму. А головне, шлях до соціалізму вбачали в поступовій трансформації капіталістичних відносин і установ.

Представники *ортодоксального* напрямку догматично сприйняли марксистську теорію як керівництво до практичних дій. Щодо здійснення революції і побудови соціалізму. Найбільш повно і послідовно ці положення відобразив у своїх працях В. І. Ленін.

Система теоретичних положень про побудову економіки нового суспільного ладу дістала назву політичної економії соціалізму. Результатом більш ніж 70-річного експерименту побудови соціалізму в колишньому СРСР та в деяких інших країнах стала глибока криза практики догматичного застосування марксизму-ленінізму. Тому в останні роки в оцінці марксистської політичної економії науковцями колишнього СРСР з'явилися

спроби цілком відкинути марксизм як теорію, що не витримала випробування часом. Водночас лауреат Нобелівської премії з економіки В. Леонт'єв писав, що якщо дехто захоче довідатися, чим насправді є прибуток, заробітна плата чи капіталістичне підприємство, він може отримати в томах «Капіталу» більш реалістичну та якісну інформацію із першоджерела, ніж та, яку він міг би знайти в дюжині підручників з сучасної економіки. А дослідник історії економічної думки англійський учений М. Блауг зазначив, що Маркса переоцінювали, переглядали, спростовували, його тисячократно ховали, але він опирався щоразу, коли його намагалися відправити в інтелектуальне минуле; він найактуальніший економіст XIX ст. Отже, узагальнюючи, можна зробити висновок, що марксистська політична економія сьогодні потребує не бездумного заперечення, а розвитку відповідно до сучасних умов зі збереженням її позитивних положень.

Тема 7: Основні напрями сучасної економічної науки

Сучасна зарубіжна економічна наука характеризується неоднорідністю, наявністю кількох напрямів, шкіл, течій. Це пов'язано з теоретичним відображенням економічних інтересів різних верств населення та особливостями економічного розвитку різних країн.

Більшість сучасних економічних теорій виникла наприкінці XIX - на початку XX ст. Всю сукупність течій, шкіл західної економічної думки можна умовно згрупувати в три головні напрями: 1) неокласична економічна теорія; 2) інституціоналізм; 3) кейнсіанство та його еволюція.

Неокласичний напрям економічної теорії виник у 70-х рр. XIX ст. як альтернативний класичній політичній економії та марксизму. Його основоположниками були австрійські економісти К. Менгер, Ф. Візер, С. Бем-Баверк, англійські економісти В. Джевонс, А. Маршалл, швейцарський економіст Л. Вальрас, американський економіст Дж. Кларк, шведський учений К. Віксель. У західній економічній літературі неокласичний напрям має назву «суб'єктивна школа» і виступає проти активного втручання держави в економіку.

Неокласицизм охоплює низку шкіл економічної теорії: австрійську, англійську, американську, лозаннську, російську, українську та ін. Часто ці школи економічної теорії дістають інших назв - суб'єктивно-психологічна, математична. У першому випадку критерієм є географічне місце виникнення та розвитку школи, у другому - переважний метод дослідження. Водночас вони ґрунтуються на спільних методологічних принципах. Економісти-суб'єктивісти намагалися протиставити класичній теорії трудової вартості теорію суб'єктивної цінності. Методологічними засадами неокласичного напрямку є мікроаналіз та маржиналізм (від франц. *marginal* - граничний). У своїх дослідженнях вони широко використовують граничні величини і відповідні їм категорії - гранична корисність, гранична продуктивність, граничні витрати, граничні доходи та ін.

Предметом свого дослідження представники неокласицизму обрали чисту економіку або економіку взагалі, тобто таку, яка абстрагується від історичної і національної форм, типів і форм власності. Наприклад, В. Джевонс так визначив предмет економічної теорії: «Дано: певне число людей з різноманітними потребами та виробничими можливостями; треба визначити: спосіб використання праці, що максимізує корисність продукту».

Конкретизацією такого підходу було вивчення поведінки і суб'єктивних мотивів економічної діяльності індивіда (так званої економічної людини) та окремих підприємств, що прагнуть максимізувати свій дохід за найменших витрат. Акцент на дослідження діяльності окремого індивіда, підприємця, безпосереднього працівника був підставою для характеристики неокласичного напрямку як суб'єктивної школи. У цьому полягає важлива відмінність неокласицизму від класичної політичної економії.

Неокласична теорія набула найбільшого розвитку в працях англійського економіста А. Маршалла, який розробив теорію ціни як симбіоз витрат виробництва, граничної корисності, попиту і пропозиції та запровадив нові терміни: «ціна попиту», «ціна пропозиції», «ціна рівноваги», «еластичність попиту».

З новим трактуванням предмета економічної теорії пов'язана відмова неокласиків від традиційної назви економічної науки «політична економія» на користь більш нейтральної «економікс». Найбільш розгорнуте визначення предмета еко-номіксу дав сучасний американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки П. Самуельсон: «Економікс - це наука про те, які з рідкісних продуктивних ресурсів люди і суспільство протягом часу, за допомогою грошей і без їх участі, обирають для виробництва різних товарів і розподілу їх з метою споживання тепер і в майбутньому між різними людьми і групами суспільства»¹. Представники неокласицизму зосередили увагу на використанні кількісних методів дослідження, зокрема методу математичного

моделювання економічних процесів, які відіграють позитивну роль у створенні міжгалузевої моделі народного господарства на основі методу «випуску-затрати», запровадженого американським економістом В. Леонт'євим. Моделі математичної школи є вихідними при розробці проблем ціноутворення за умов економічної рівноваги (моделі Д. Гейла, К. Ароу, Дж. Дебре та ін.).

В арсеналі неокласичного відродження важливу роль відіграють сучасні теорії: кейнсіанство, монетаризм, неолібералізм, «економіки пропозиції», раціональних очікувань.

Монетаризм - сучасна економічна теорія, згідно з якою гроші та грошову систему розглядають як вирішальний фактор зростання валового національного продукту і головну причину інфляції, а грошово-кредитну політику — як найважливіший інструмент здійснення економічної політики держави. Сучасний монетаризм виник у середині 50-х років ХХ ст. у США. Його засновник — професор економіки Чиказького університету М. Фрідмен. Основні положення викладено у збірнику «Дослідження у галузі кількісної теорії грошей» (1956). Теоретичними засадами сучасного монетаризму є ідеї представників раннього меркантилізму, які проголошували гроші (у XV—XVI ст. — золото і срібло) єдиною формою багатства, а державне регулювання зводили до заходів щодо надходження їх у країну і недопущення вивезення їх з країни.

Грунтуючись на кількісній теорії грошей, монетаризм виступає проти активного і широкомасштабного державного регулювання економіки і надає вирішального значення обмеженню темпів приросту грошової маси на рівні 3 —5 %. На думку М. Фрідмена, втручання держави в економіку порушує сталість ринкового механізму і принцип вільного ціноутворення. Монетаристські рекомендації є найпростішими серед численних сучасних методів регулювання економіки і водночас антигуманними, оскільки спрямовані на скорочення соціальних витрат держави. Ці рекомендації взяли на озброєння експерти Міжнародного валютного фонду, їх значною мірою враховано у програмах економічного розвитку України, розроблених керівниками Національного банку України та окремими урядами в 90-х роках під егідою цієї міжнародної організації з метою отримання кредитів.

Неолібералізм — концепція, в основу якої покладено вимогу невтручання держави в економіку. Суть теоретичних положень неолібералізму полягає в тому, що він визначає і наголошує на існуванні очевидного зв'язку між індивідуальною свободою, приватною власністю та економічною ефективністю суспільства. Головними теоретиками лібералізму ХХ ст. є Л. Мізес і Ф. Хайек.

Теорія пропозиції (А. Лаффер, М. Фельдстайн, М. Еванс та ін.), що набула популярності на межі 70—80-х років ХХ ст., побудована на обмеженні державного втручання в економіку, скороченні соціальних витрат, зниженні податків на прибутки корпорацій з метою прискорення науково-технічного прогресу. Проте втілення рекомендацій цієї теорії у практику, здійснюване у 80-х роках у США адміністрацією президента Р. Рейгана, не дало бажаних результатів.

Останніми роками значного впливу набула *теорія раціональних очікувань*, прихильники якої (Р. Лукас, П. Сардж-мент, Н. Уолес та ін.) виходять з того, що економічні суб'єкти (окремі підприємці, корпорації та споживачі) за допомогою комп'ютеризації можуть правильно оцінити майбутні тенденції економічного розвитку і пристосуватися до них.

Тема 8: Інституціоналізм та його основні напрями

Інституціоналізму належить провідна роль у сучасній економічній науці. Він виник на межі XIX—XX ст. у США. Його засновниками були Т. Веблен, Д. Коммонс, у. Мітчел та ін. Інституціоналізм з самого початку являв собою загальносвітову течію. Його ідеї опрацьовували в Європі представники так званої соціологічної школи (М. Вебер, В. Зомбарт). У післявоєнні роки інституціоналістські концепції розвивали Дж. Гелбрейт, Д. Белл у США, Ф. Перру у Франції, Г. Мюр-даль у Швеції та ін.

Представники інституціоналізму розглядають економіку як систему, за якою відносини між господарюючими агентами складаються під впливом як економічних, так і соціальних, політичних та психологічних чинників. Об'єктом їх досліджень є інститути, під якими слід розуміти корпорації, профспілки, державу, а також різні юридичні, морально-етичні та психологічні явища, тобто звичаї, норми поведінки, інстинкти тощо.

Інституціоналізму притаманні три основні ідеї.

По-перше, надто широке трактування предмета економічної теорії. На думку інституціоналістів, економічна наука не повинна досліджувати суто економічні відносини. Це занадто вузько і часто призводить до самих лише абстракцій. Важливо враховувати весь комплекс умов та чинників, що впливають на господарське життя: правові, соціальні, психологічні, політичні. Правила державного управління становлять собою не менший, а, можливо, більший інтерес, ніж механізм ринкових цін.

По-друге, слід вивчати не стільки функціонування, скільки розвиток і трансформацію суспільства. Досягнення рівноваги в системі можливе, на думку інституціоналістів, лише за умов соціального контролю над економікою, що дало б змогу ефективно використовувати всі переваги ринкового механізму, усувати його негативні риси та недоліки. Як вважають інституціоналісти, ринок не є нейтральним та універсальним механізмом розподілу ресурсів.

По-третє, слід відмовитися від аналізу економічних відносин з позицій так званої економічної людини. Проти диктату підприємців необхідні дії не окремих членів суспільства, а спільні, скоординовані дії організацій, профспілок та державних органів. Держава має опікуватися екологією, освітою та медициною.

У цілому тематика інституціоналістських досліджень досить широка. Це і теорія споживчого попиту, і соціально-економічна теорія добробуту, й аналіз великих корпорацій.

Інституціоналізм має чотири основні напрями:

1) соціально-психологічний (на чолі з Т. Вебленом), що проголошує психологічну концепцію розвитку економічних процесів;

2) соціально-правовий (на чолі з Дж. Коммонсом), що стверджує можливість усунення суперечностей і конфліктів у економічних відносинах за допомогою юридичних законодавчих органів держави;

3) емпіричний, або кон'юнктурно-статистичний (на чолі з у. Мітчеллом), що досліджує циклічні явища в економіці;

4) соціологічний (видатним представником якого є Дж. Гелбрейт), що вбачає головну проблему економічного розвитку в забезпеченні гарантованого доходу всім членам суспільства.

Багато ідей інституціоналізму покладено в основу економічної політики розвинутих капіталістичних країн. Зокрема, в США за часів правління президента Ф. Д. Рузвельта застосовувалася низка інституціоналістських положень. Соціальні програми, науково обгрунтовані інституціоналістами, стали практикою державного регулювання економіки, часто використовують програмування та індикативне планування (зокрема, у Франції).

Значною мірою ідеї інституціоналізму реалізовано у шведській моделі економічного розвитку.

Інституціоналісти беруть активну участь у розробленні проектів конверсії воєнного

виробництва.

Прихильники інституціоналістсько-соціального напрямку висувують такі теорії: «суспільство послуг» К. Кларката та Ж. Фурастьє, «суспільство масового споживання» у. Ростоу, «постіндустріальне суспільство» Д. Белла, «суспільство третьої хвилі» Е. Тоффлера та ін.

Тема 9: Розвиток економічної думки в Україні

Економічна думка в Україні бере початок із суспільно-еко-номічних поглядів Київської Русі, з таких пам'яток, як «Руська правда» Ярослава (XI ст.), «Повчання» Володимира Моно-маха (XII ст.), «Слово о полку Игоревім» (XII ст.), літопису «Повість временних літ» (кінець XI — початок XII ст.), «Київський літопис» (XII ст.), «Галицько-Волинський літопис» (XII—XIII ст.), «Моління Даниїла Заточника» (XIII ст.). Ці твори містять окремі елементи суспільно-економічної думки, що відображають ідеологію пануючого класу феодалів, його намагання зміцнити феодальний лад та обґрунтувати прагнення давньоруської держави відігравати самостійну роль у міжнародному житті.]

У XVI — на початку XVII ст. суспільно-економічна думка була спрямована на захист національної незалежності українських земель, які захопила шляхетська Польща. Серед просвітителів України значне місце посідає І. Вишенський, який вбачав ідеал майбутнього суспільства у створенні «царства божого», де всі люди будуть рівними. Засобом досягнення цього він вважав самовдосконалення людини, додержання заповідей божих.

З другої половини XVII ст. головним центром культури та освіти стала Києво-Могилянська академія. Видатними її діячами були І. Гізель, Л. Баранович, Ф. Прокопович.

У другій половині XVIII ст. суспільно-економічній думці України були властиві антикріпосницькі ідеї. Так, просвітитель Я. П. Козельський у творі «Філософські пропозиції» (1768) зазначав, що «не золото та срібло, а працелюбність людей складає багатство народів».

Найрішучіший протест проти кріпосництва висловив Г. С Сковорода — видатний український мислитель. Найбільшим благом людства Г. С Сковорода проголошував свободу. Новий суспільний устрій, створений на основі принципу загального щастя, філософ вбачав у формі демократичної республіки, яка гарантує свободу і відносини братства між людьми. Здійснення свого соціального ідеалу Г. С Сковорода пов'язував з вихованням людей, розвитком освіти і куль-тури.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в умовах розпаду кріпосницької системи та формування капіталістичного укладу відбувався процес становлення економічної науки як самостійної галузі знань, у цей період посилилася дворянсько-ліберальна течія, видатним представником якої був В. Н. Каразін — засновник Харківського університету. Він розробив аграрну програму, в якій пропонував ліквідувати панщину, замінивши її грошовою рентою, а частину поміщицьких земель передати селянам у вічне спадкування. З метою подолання економічної відсталості В. Н. Каразін пропонував розвивати високими темпами промисловість, зміцнювати грошову систему та державні фінанси.

У 50—60-х роках XIX ст. виникає революційно-демократична течія економічної думки, видатним представником якої в Україні був Т. Г. Шевченко. У своїх творах він рішуче осудив кріпосництво, панщину і закликав народ до боротьби проти феодального гніту, за створення нового суспільства, «сім'ї вольної, нової».

У середині XIX ст. панівним напрямом в економічній думці України була класична політична економія. Найвідоміші представники класичної школи в Україні — професор Харківського університету Т. Ф. Степанов (1795—1847), професори Київського університету І. В. Вернадський (1821—1884), М. Х. Бунге (1823 —1895), професор Новоросійського (нині Одеський) університету М. М. Вольський (1834—1876). Вони були лідерами економічної науки в Російській імперії. Наприклад, Т. Ф. Степанов склав перший підручник з політичної економії, за яким навчалися не лише студенти Харківського і Київського, а й Московського та Петербурзького університетів.

З початку 80-х років ідейною течією в Україні стає марксизм. Значну роль у поширенні марксизму в Україні відіграли твори М. І. Зібера, Г. І. Петровського, Е. І. Квірінга, О. Г. Шліхтера, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря та ін.

В останнє десятиріччя XIX — перші 20 років XX ст. сформувалася українська

школа неокласичного напрямку, най-відомішими представниками якої були Р. М. Орженцький, Д. І. Піхно, О. Д. Білімович, Є. Є. Слуцький. Зокрема, Є. Є. Слуцький започаткував теорію поведінки споживача, опублікувавши в італійському економічному журналі працю «До теорії збалансованого бюджету споживача» (1915), в якій поєднав аналіз функції корисності з грошовими доходами і споживчим бюджетом. У цей же період значно вплинув на розвиток економічної думки М. І. Туган-Барановський (1865 - 1919) - видатний економіст, організатор науки, педагог. У своїх дослідженнях він розробляв проблеми ринків, промислових криз, розподілу, розвитку капіталізму, соціалізму, кооперації тощо. За його безпосередньою участю було створено Українську академію наук (1920), у складі якої діяло одне з перших у світі відділення соціально-економічних наук. В останні роки свого життя він був професором і деканом юридичного факультету Київського університету, головою кооперативного комітету та Українського наукового товариства економістів.

У радянський період значним внеском у розвиток економічної теорії були твори П. М. Першина, Л. І. Кухаренко, А. А. Чухна, А. К. Покритана та ін.

Головними центрами економічної науки в Україні є Інститут економіки НАН України, Інститут економіки промисловості НАН України, Інститут аграрної економіки УААН, Інститут регіональних досліджень НАН України, Інститут економіко-правових досліджень НАН України, Рада з вивчення продуктивних сил України. Економічні дослідження проводяться також в економічних секторах, лабораторіях, інших підрозділах неекономічних науково-дослідних установ та на економічних кафедрах вузів України.